

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi, Coğrafya Bölümü,
COG 245 Coğrafyada Temel Kavramlar

Çevre I

Ders Notları (Hafta 4)

Dr. Erdem BEKAROĞLU

Çevre I

Coğrafyadaki çevreye ilişkin en eski yaklaşım *çevresel determinizmdir*. Çevresel determinizmin tarihi, coğrafyanın tarihi kadar eskidir. Gerçekten, her ne kadar iklim kuşaklarının yeryüzündeki yaşanılabilir alanlarla olan ilişkisi Aristoteles'in eserlerinde geçse de, "çevrenin insan üzerindeki kontrolü" bağlamına oturan ilksel düşünceler genellikle Hipokrat'a atfedilir.

Çevresel koşulların insan yaşamı üzerindeki etkisi tarih boyunca çeşitli yazar ve düşünürlerin ilgisini çekmiştir. Belki de bu konudaki en dikkat çekici yorumu filozof Victor Cousin yapmıştır: "Bana bir harita verin, size *a priori* olarak, söz konusu ülkenin insanların nasıl olacağını, o ülkenin tarihte nasıl bir rol oynayacağını rastlantısal olarak değil ama bir zorunluluğun gereği olarak söyleyebilirim" (Aktaran: Livingston, 2011).

Çevresel determinizmin üç bileşeni vardır. Bunlardan birincisi, çevredir. Çevre, insana göre dış dünyayı oluşturan tüm -insani olmayan- organik-inorganik varlığa işaret eder. İkincisi, determinizmdir. Belirlenimcilik olarak da ifade edilebilen bu kavram Laplace tarafından şöyle tanımlanmıştır: "Belirli bir anda, doğayı yöneten tüm güçleri ve onu oluşturan varlıkların birbirlerine göre karşılıklı durumunu bilen bir zeka olsaydı ve bu zeka, öte yandan, tüm bu verileri çözümleyebilecek kadar geniş olsaydı, evrenin en büyük cisimlerinin hareketleri ile en hafif atomlarının hareketini aynı bir formül içinde toplayabilirdi; onun için hiçbir şey belirsiz olamaz, geçmiş kadar geleceği de bilirdi. İnsan zihninin hakikati araştırma yönündeki tüm çabası, onu, tasarladığımız bu zekaya sürekli yaklaştırmaya yöneliktir"¹ Yani, determinist ilke konumu, hızı ve doğrultusu bilinen şeylerin geçmişteki durumunun ve gelecekteki halinin kesin olarak bilinebileceği tezini ifade etmektedir. Üçüncüsü ise, bu iki kavramın bir araya gelişyle birlikte ortaya çıkan, -insan açısından- dış dünyayı oluşturan organik-inorganik varlığın, yani çevrenin, insani olanı (görünüşü, karakteri, etkinlikleri vb.) kontrol etmesi, belirlemesi düşüncesidir. Bu üç bileşen, kavramın çerçevesini çizer.

Bugünden bakınca determinist bir içeriğe sahip olan fikirler, esas olarak, akademik bağlamını modern üniversite yapılanması içerisindeki coğrafya disiplini içerisinde bulmuştur. 19. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk yarısına kadar etkili olan çevresel determinizm, akademik bir disiplin olarak coğrafyanın kuruluş felsefesi içerisinde ikincil bir pozisyona sahip olsa da, coğrafyadaki ilk genelleyici yaklaşımdır ve bu yönüyle disiplinindeki proto-nomotetik bir girişim olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu pratik, tıpkı bir fizikçinin çalışma odasından dışarı adımını atmadan Yer atmosferinin kütlelerini hesaplayabilmesi gibi, coğrafyacıların da, çalışma odalarından çıkmadan, sadece çeşitli tematik haritalar kullanarak

¹ Moles, A. 2012. *Belirsizin bilimleri: İnsan bilimleri için yeni bir epistemoloji*. Çev. Nuri Bilgin, YKY: İstanbul.

Yer'in herhangi bir yerinde hüküm süren fiziksel koşullar (yeryüzü şekilleri, iklim şartları, vejetasyon örtüsü vb.) ile buna bağlı olarak ortaya çıkan yaşam koşulları (yerleşme tipi, nüfus yoğunluğu, üretim tarzı vb.) üzerine öndeyiler formüle edebilmelerini mümkün kılmıştır. Kuşkusuz, bu türlü bir ritüelin pratik edilebilmesinin arka planını, insanlığın uzun bir süre tecrübe ettiği pastoral yaşam biçimi oluşturmaktadır. Pastoral yaşam biçimi, çevreye ve bu çevrenin sahip olduğu potansiyele bağımlı olarak yaşamak anlamına gelir. Müdahale vardır ama sınırlıdır. Pastoral yaşam biçiminde çevreye olan bağımlılık ve uyarlanma baskındır. Bölge kavramında detaylandırılacağı üzere, bu bağımlılık ve uyarlanma, alansal farklılaşmanın ve de yer yazıcılığının da temelini oluşturur.

Çevresel determinizm kavramının öne çıkışında bir diğer etken çağın bilim *ethosudur*. Kopernik Devrimi'nden itibaren ivme kazanan doğa bilimi ve gerçekleştirdiği başarılar, aydınlanma düşüncesiyle birlikte, insan aklının doğru yöntemler kullanarak evreni yöneten yasaları tümüyle bilebileceğine ilişkin bir inanç oluşturmuştur. Bu nomotetik yönelimin -çevresel determinizm bağlamında- coğrafyaya transferinde biyoloji başat bir rol oynamıştır. Darwinizm ve evrim kuramı, neo-Lamarckçı düşünceler, sosyal Darwinizm gibi kuramlar ya da kuramsal bakış açıları (zaman bağlı değişim, uyarlanma ve adaptasyon gibi canlı dünyasını bütünüyle yeniden tanımlayan çerçeveleriyle) çevresel determinizmin entelektüel beslenme kaynaklarını oluşturmuştur. Böylelikle vurgu, temel olarak, doğa kanunu arayışına kaymıştır: Çevresel faktörler insan yaşayışını belirler ve sahip olunan coğrafi koşullar bir kadere dönüştür; insan kültürü böylelikle doğa tarafından şekillendirilir.

Çevresel determinizmin coğrafyaki erken dönem temsilcileri arasında F. Ratzel, O. Peschel, E. Semple, E. Huntington, H. Mackinder, W. M. Davis, G. Taylor gibi isimler sayılabilir. Bunlar arasında, Ratzel'in öğrencisi olmuş olan Ellen Semple'in 1991 tarihli *The Influences of Geographic Environment, on the Basis of Ratzel's System of Anthro-Geographie* adlı kitabı ve söz konusu kitabın başlangıç paragrafı meşhurdur: "İnsan, yeryüzünün sunduğu bir üründür. Bu, insanın yeryüzünün sadece bir çocuğu olduğu anlamında değil aynı zamanda yerin ona bir annelik yaptığı, onu beslediği, ona görevler verdiği, düşüncelerini yönlendirdiği, ona vücudunu ve aklını güçlendirecek zorluklar verdiği, ona denizlerde seyahat (navigasyon) ve yeryüzünde sulama gibi problemleri ve zaman zaman da bunların çözümü için ipuçları verdiği anlamındadır".²

16. yüzyılda Batı Avrupa'da gelişmeye başlayan kapitalist ekonominin tüm yeryüzünü sarma ve hem üretim araçlarını/üretici güçleri hem de mekanı yeniden üretme sürecinin 20. yüzyılda büyük oranda tamamlanmasıyla coğrafyadaki çevresel determinist açıklama modeli de zayıflamış; çevreyi ve çevre-insan ilişkisini daha farklı bağlamlarda ele alan yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

² Semple, E. C. 2005. Fiziki Çevrenin İnsana Etkileri. Çev. Yılmaz Arı, 20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi içinde, s. 23-37. Konya: Çizgi Yayınevi.

Çevre kavramı bağlamında, coğrafyada çevresel determinizme alternatif olan bir diğer yaklaşım *olanakçılık* olarak bilinmektedir. Olanakçılık, toplumların, fiziksel çevrenin etkilerine birbirinden farklı şekillerde tepki verebileceğini iler sürer. Bu yaklaşım temel olarak Fransız coğrafya okulu tarafından geliştirilmiştir ve kökleri Paul Vidal de la Blache'ın yazılarına dayanmaktadır. Çevresel determinizmin ortodoks yapısından farklı olarak çevresel faktörlerin etkisini kabul eden ama insanı da aktif bir fail olarak konumlandıran olanakçılık yaklaşımını belki de en iyi Lucien Febvre özetlemiştir: “Zorunluluklar yoktur, her yer olanaklarla doludur ve olanakların efendisi olarak insan, eylemlerinin yargıcısıdır”.³ Olanakçılığın Neo-Kantçılık, olasılık teorisi ve Lamarckçı biyolojiyle kökensel ilişkileri mevcuttur.

Coğrafyada, çevreyle ilintili olarak, II. Dünya Savaşı öncesindeki modern döneme damgasını vurmuş bir diğer yaklaşım *kültürel peyzaj* olarak adlandırılmaktadır. Kültürel peyzaj okulunun en önemli temsilcisi Amerikan coğrafyacı Karl Sauer'dir: “Kültürel peyzaj, doğal peyzajın bir kültür grubunca tasarlanmasıyla oluşur. Kültür bir ajan, doğal alan bir medya, kültürel peyzaj ise sonuçtur. Zamanla değişen verili bir kültürün etkisi altında, peyzaj da aşama aşama gelişir ve belki de sonuçta kendi gelişim döngüsünün sonuna erişir”⁴. Kültürel peyzaj okulunun çevreye ilişkin yaklaşımında anti-çevresel determinist bir nosyon olduğu açık olsa da, burada da çevre merkezi bir pozisyona sahiptir. Çünkü, aktörün (kültür) üzerinde eyleyeceği ortam fiziksel peyzajdır. Bu yüzden, kültürel peyzaj çalışmalarında topoğrafya, toprak, akarsular, bitkiler ve hayvanlar kültürel unsurlarla birlikte ele alınır ve tüm fiziksel unsurların insan eylemleriyle nasıl değiştirildiği/dönüştürüldüğü incelenir.

Yararlanılan Kaynak: Livingston, D. N. 2011. Environmental determinism. İçinde J. A. Agnew, D. N. Livingston (Eds.), *The Sage Handbook of Geographical Knowledge*, 368-380, Sage: London.

³ Aktaran: Livingston, D. N. 2009. Possibilism. *The Dictionary of Human Geography* içinde, D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts, S. Whatmore (Eds), 559-560, Wiley-Blackwell: West Sussex.

⁴ Sauer, K. 2005. Peyzajın morfolojisi. Çev. Yılmaz Arı, *20. Yüzyılda Amerikan Coğrafyasının Gelişimi* içinde, s. 53-84. Konya: Çizgi Yayınevi.